

EESTI FILOSOOFIA IDA JA LÄÄNE PIIRIL

Eero Loone

1.

Leidub filosoofe ja bürokraate, kes armastavad äärmiselt täpselt paigutada lahtritesse mõtteid, kirjatöid, tegevusalasid. Lahterdamise aluseks on "vaimuelu kaart". Lahtrid (kaardistamisel kasutatavad märkide liigid) on tegelikult ehitatud nende endi poolt leiutatud (või kellelki teiselt laenatud) mõistetest. Koolkonna liikmetele näivad oma mõisted ikka ning loomulikult tabavate, meeldivate ja ainuvõimalikult parimatena. Mõnes koolkonnas peetakse lahterdamismõisteid isegi kusagil (vahest ehk väljaspool aega ja ruumi) peidetud ülekogemuslike olemuste sõnalisteks ilmutusteks meiesuguste inimeste maailmas.

Lahtrid toovad mõtlemisse selgust ja täpsust. Descartes'ist alates on selgus ja täpsus olnud filosoofilise kompetentsi tunnusteks. Segane ütlemine või kirjutamine on isegi sügavalt müstilise või ilusana näides tavaliselt segase mõtlemise tulemus. Kui meie valmistatud sahtel pole sinna paigutatavatele asjadele sobiv, siis on segaduses süüdi sahtli tegija, mitte asi, mille panipaigaks sahtel valmistati. Riidekapp on tehtud riiete jaoks, mitte vastupidi. Vajaduse korral tuleb teha uus kapp.

Rahustamaks neid, keda ikka painab klassifitseerimise kirg, teatan alandlikult ja ametlikult, et alljärgnev kuulub filosoofia sotsioloogiasse (või filosoofia antropoloogiasse), sisaldades ka aruandeid antropoloogilistest "välitöödest". Siiski tuleb sahtlitesse "filosoofia" ja "filosoofia ajalugu" paigutada siinkirjutatut täiendavad viitesedeliid, sest teksti kudumisel on tarvitatud erinevast materjalist lõnga.

Uurides tavasid, ei unusta antropoloogid mitte alati ümbrust. Isegi klaaspärlimängul oli ümbrus. Filosoofidel ja filosoofial on kindlasti ümbrus. Filosoofia mõistmiseks on vaja tunda ka ümbrust ning uurida ümbruse ja filosoofia vahekordi. Kuna kasutasin eelmises lauses sõna *ka*, mitte väljendit *ainult ja ainult*, siis arvan ma järelikult, et filosoofia mõistmiseks on vaja veel midagi. Sellest veel millestki püüan käesolevas artiklis kirjutada võimalikult vähe.

Ma kasutasin sõna *ümbrus*, mitte *kontekst*. Tegin seda teadlikult, et ennast mitte siduda ühe kindla suunaga (mida ma muuseas ei

poolda). Kui kogu mõtte ümbrust kutsuda kontekstiks, siis tuleb sageli implitsiitselt sisse metafüüsiline väide, et kogu maailm olevat ainult ja ainult tekst. Viimatinimetatud väide tekitab aga mõningaid raskusi ja ma ei ole sellega nõus. Kaljud ei ole tekstid. Kaljude inimese pea peale kukkumise tagajärjed erinevad tekstide inimese pea peale kukkumise tagajärgedest (või siis on sõna *tekst* tühi hääliitsus)¹. Sõna *ümbrus* ei teata meile küllalt täpselt, millise metafüüsika alusel millisesse lahtrisse tuleb ümbrus asetada. Nii saab abstraheruda mõnest vaidlusest, kusjuures argumentatsiooni ehitus jääb näiteks samaks *teksti-konteksti* ja *keha-vaim* lihtmetafüüsika valinutele.

Kas ei tuleks siiski – vaatamata kõrgelt eeltoodud valgustavale arutelule – kõigepealt määratleda, mis on filosoofia, enne kui hakata käsitleda eesti filosoofiat ida ja lääne vahemaal? Vastust andes kohtume suure raskusega. Filosoofia tuum ning piirid on aineseks vaidlusele, milles esitatakse üksteist välistavaid lahendusi. On osutunud võimatuks leida tunnusjoonte kogum, mis oleks omane kõigile filosoofilisteks nimetatud teostele (või vähemalt rakenduks nende teoste endi seisukohalt kesksetele ehk olemuslikele omadustele). Maurice Mandelbaum näitas kunagi, et tegelikult pole isegi olemas niinimetatud igavesi filosoofilisi probleeme, nende suhtes skeptiline on näiteks ka Wolfgang Stegmüller². M. Mandelbaumi arvates on võimatu rääkida ka muude filosoofiat eri alana eristavate ühtsete positiivsete tunnuste kogumist, W. Stegmülleri järgi erinevad mõned filosoofiad (analüütiline ja empiiriline Martin Heideggeri või Karl Jaspersi omast) kavatsuslikult, intentsioonilt niivõrd, et nende vahel pole võimalik mingi kommunikatsioon³.

M. Mandelbaumi pakutud väljapääs seisnes filosoofia eristamises mõnest teisest kaardistamisel märgitavast vormist. Montaigne ei loonud M. Mandelbaumi sõnul filosoofiat, sest Montaigne kirjutas esseistina, inimliku olukorra portreerijana ega vorminud argumentatsiooni põhjendamaks esitatavaid väiteid. M. Mandelbaumi arvates arutleb filosoof alternatiivsete väidete ümber ja kujundab, esitab, kaitseb neid ümber lükates omaenda väiteid⁴. Newton (M. Mandelbaumi järgi) kuulutas lugejatele kindlasti ka filosoofilisi vaateid, kuid ilma neid uurimata, kaitsmata või näitamata, millises vahekorras olid need vaated teiste inimeste eelarvamuste ja veendumustega. M. Mandelbaum ei kahtle selles, et Montaigne ja Newton mõjutasid filosoofiat, aga kriteeriumide kohaselt ei teinud nad seda filosoofidena, vaid väljaspool filosoofiat⁵. Kõik maailmas ei ole ega peagi olemas filosoofia. Teoloogia, jutlused, romaanid, kirjanduskriitika ja suur osa Eestis hetkel puuduvast “kultuuridebatist” osutub niiviisi mittefilosoofiaks, kuigi raamatukogude ainekataloogides võivad filosoofia lahtris õigustatult sisalduda sekundaarviited tekstidele, mis esialgu liigitati näiteks mõnesse selle lause alguses nimetatud lahtrisse. Nimetusi ei tasu ületähtsustada. Vaimutegevuse poliitika al-

gab süis, kui nimetamise varjus piiratakse tegevusvõimalusi sisuliselt eraldunud valdkondades. Normatiivsel ja väärtustaval tegevusel on vajalikud tingimused ka kirjelduste (ja kirjeldatud entiteetide jne.) näol, kuigi nad ei tarvitse jäägitult taanduda kirjeldustele (üksüheselt põhjuslikult tekkida kirjeldatud entiteedist jne.).

2.

Meile võib see meeldida või mitte, aga eesti filosoofia tekkis Nõukogude Eestis. 19. sajandil puudus eestlastel filosoofiaks vajalik professionaalse kultuuri tagapõhi. Eesti Vabariigis oli enne 1940. aastat üks filosoof⁶, Alfred Koort, olles võimetelt mitte originaalne, vaid retseptiivne mõtleja. Filosoofe (mitmuses) tookord arvestatavalt polnud ja neile ei olnud ka ihutoidust. Filosoof peab millestki elama ning kui tal puudub küllaldane varandus, vajab ta filosoofi ametikohta. Eesti Vabariigi väiksuse ja nooruse tõttu ei juhtunud meil olema iseseisvalt rikkaid ja ühtlasi filosoofiliselt andekaid inimesi, kes oleksid soovinud hakata filosoofiks. Rüik andis filosoofidele nii vähe töökohti, et karjäärina oli eriala vaevalt külgetõmbav. Pealegi ei kujundanud haridussüsteem veel küllaldaselt eeladmisi sellest, milline võiks olla filosoofia. Eriti geniaalne anne oleks vahest takistustega hakkama saanud. Ju süis selline anne puudus.

Teatavasti ei olnud Nõukogude Eestis vabadust tänapäeva läänelikus mõttes. Kas üldse maksab nimetada filosoofiaks iga selle sildi all mittevabaduses tehtud teksti? Esitatud küsimusele puudub aprioorne vastus mõistuse raamides (erinevalt emotsionaalsetest eelarvamustest). Me ei tea, kui me pole uurinud. Küsimus kas midagi saab olla, see on küsimus võimalikkusest. Kui miski tegelikult oli, süis oli see võimalik. Kahtlemata on seejärel huvitav püüda seletada, mispärast see miski süiski oli, kuid seletamiseks on kõigepealt vaja fikseerida seletatav fakt.

Kogemus kinnitab, et filosoofia loomiseks on küllalt osalisest vabadusest. Platoni ja Aristotelese kodumaal olid vabad ainult mõned inimesed, mittevabased nad ei pidanudki inimesteks⁷. Descartes'i, Locke'i, Kanti, Hegeli kodumaal polnud vabadus sugugi mitte üldine nähtus. Vabadus ise ei produtseeri filosoofiat. Vabadus ei produtseeri midagi. Aga vabas seisundis (ja juba osaliselt vabas seisundis) on võimalik teha filosoofiat. 1960. või 1970. aastate Eesti erines 1949. või 1950. aasta Eestist. Paljud 1990. aastate Eesti poliitikud oleksid surnud või tegevusvõimetuks tehtud vanglates ja laagrites, kui 1960–1985 oleksid Eestis säilinud olud, mis süin eksisteerisid 1945–1953. Nüüd surid vangistuskohtades (poliitilistes asjades) üksikud, süis surid tuhanded ja tuhanded.

Maailma väärtustamine ainult kahe teravapiirilise lahtri abil on stalinlik (või hitlerlik) mõtlemisviis.

Kuulus Euroopa keskaegne humanistlik mõtleja Lorenzo Valla oli vist esimene, kes asus kaitsma doktriini, mille järgi ajaloolane peab kirjutama kõigest, ükskõik, kas see talle või meile meeldib või mitte, kas see on näiteks meie ideaalide kohane, kuningliku majesteetlikkuse vääriline või mitte⁸. Kes ei taha pürgida kogu tõe suunas, nõustub juba ette olema rumal.

Nõukogude Eesti haridussüsteemis olid filosoofi ametikohad. Algul õpetati filosoofiat vähestel kõrgkoolierialadel. Alates 1956. aastast hakati filosoofiat iseseisva aina õpetama kõikides Tartu Riikliku Ülikooli teaduskondades⁹. Samal ajal muutus filosoofia kohustuslikuks õppeaineks ka teistes kõrgkoolides. Need muutused olid nõukogude haridussüsteemi muutumise tagajärjeks, mitte eestlaste iseseisva filosoofiahuvi tulemuseks. Stalin (nagu mõned Vene tsaarid 19. sajandilgi) piiras filosoofia õpetamist üliõpilastele. Stalini avaliku hukkamõistmisega 1956. aastal taastus filosoofia eluõigus. Kuna meil õnnestus filosoofiat õpetada eesti keeles, siis tekkisid ametikohad eestikeelsetele filosoofidele. Muidugi tohtisid nendel aastatel eestlastele filosoofiat õpetada ka inimesed, kes eesti keelt ei vullanud, sõltumata eestlaste endi tahtest keelevaliku suhtes. Nii läks Tartu Ülikoolis tervele põlvkonnale kaduma filosoofia ajalugu, sest aine võimekal lektoril Rem Blumil ei olnud küllaldast eesti keele oskust. Tookordsed olud ei ergutanud teda eesti keelt selgeks õppima, kuigi R. Blum töötas Tartus alates 1951. aastast. Mõned filosoofid (näiteks Aleksandra Gorjatšova) olid eesti keele suhtes otseselt vaenulikud.

Kohti võib täita igasuguste inimestega. 1940. aastate lõpul olid filosoofikohad Tartu Riiklikus Ülikoolis täidetud isikutega, keda võiks ausalt nimetada bandiitideks. Eestil siiski vedas. Bandiidid lahkusid. 1950. aastate jooksul asusid mõningatele filosoofia-õppejõudude kohtadele inimesed, kes olid filosoofiliselt andekad (nendest kahjuks ei saanud Oskar Jüris isiklike omaduste tõttu õppejõuna pikemat aega töötada). Uustulnukad suutsid õpetada filosoofiat, suunata maailmafилософия retseptiooni Eestis. Mitu nendest suutis ka teha filosoofiat, kujundada originaalseid mõtteid. Eesti filosoofia on nüüd olemas juba vähemalt kolmkümmend aastat.

Kõrvuti eestlastega tegid Eestis filosoofiat mitte-eestlased. Mingit selgelt kaht filosoofiat esialgu ei olnud. Filosoofia funktsioneeris tervikuna. Inimesed suhtlesid üksteisega ja mõjustasid üksteist, rahvusest sõltumata. Siit ei järeldu täielik erinevuste puudumine. Esialgu oli vaadete teatav mitmekesisus seotud eestivälise orienteerituse ja kultuurilise tagapõhjaga. Kuid olulised olid ka isiksuse-erinevused. 30...60 kutselist filosoofi on väike kogum. Selles ei taandu isiksuste omapära voolude spetsiifikale.

Mitte-eestlastega meil vedas. Mihhail Makarovi üldharidus pä-rines Eesti Vabariigist, filosoofiaharidus Leningradi ülikoolist, mis tookord ei olnud veel vaimselt hääbunud. Ta oskas keeli ja õppis

neid pidevalt juurde. Ta hindas haritust. Ta võis rääkida eesti keelt vene aktsendiga, aga ta parandas üliõpilaste kirjatöödes eesti stiili ebakohasusi. Mihhail Makarov oli karismaatiline isiksus, filosoofina erakordselt andekas. Vestluses võis ta otse puistata originaalseid ideid. Ta kirjutised näivad sageli kuivadena ja on äärmiselt lakoonilised, täiesti ilma vene autoritele omase liigsõnalise tühjuseta. Seetõttu tuleb nende üle mõtiskleda, aru saamaks nende tegelikust sisust ja sügavusest.

Leonid Stolovitš ja Rem Blum tulid vene-juudi kultuurist, mis oli vene intelligentsikultuuri väljapaistvamaid kihte¹⁰. Nad tõid endaga kaasa professionaalsuse ja näitasid oma eeskujuga, et võib pärineda vene kultuurist, aga mitte stalinlikust politseimasinast. Filosoofide teadvusse tõid nad arusaama, et on (oli) kaks vene kultuuri. Veelkord: meil lihtsalt vedas.

Maailmas tehakse filosoofiat koolkondades. On kantiaanid, hegeliaanid, kartesiaanid, on personalistid, tomistid... Teatavas mõttes pole rahvuslikke filosoofiaid. Ometi erineb filosoofia teadusest ja matemaatikast. Rahvuslikku teadmist ja nüüsiis teadust ei ole. Saksa füüsika on Saksamaal tehtav füüsika, vene matemaatika on Venemaal tehtav matemaatika. Filosoofia aga sisaldab midagi liiksaks teadmisele. Seepärast mõjustab etniline tagapõhi filosoofiliste koolkondade populaarsust, isegi teket. Mõtlemisstiil, lähenemis- ja arutusviisid on osa kogukultuurist, seega on neis midagi rahvuslikku, kuigi viimase tabamine sõnades on tavaliselt võimatu. Tunduvalt kergem on vaadata juba tekkinud ideede tagapõhja, lisada ideede fenomenoloogiale ja genealoogiale nende sotsioloogia.

Suurem osa Nõukogude Liidus tehtud filosoofiast oli autoriteedifilosoofia (ja väiksem osa ei olnud). Filosoof tohtis arutleda, kuid viimaseks argumendiks jäi enamasti: lõppautoriteet väitis nii. Seetõttu näis loomulikuna, et ka filosoof ise esitas ennast autoriteedina, kuigi väiksemana kui "suured autoriteedid" ja tekstis oli esitamine tähtsam argumenteerimisest. Filosoofi ametikohal töötav inimene võis kirjutada sisulisele põhjendamisele mittekuulvalt konstruktiivse käsitluse lähteväitena: "Marksismi-leninismi järgi on kogu objektiivselt tõese tunnetuse areng determineeritud ühiskondlik-ajaloolise praktika arenguga"¹¹. Selline autoritaarne lähenemine tegi filosoofia teoloogiaks, viis Euroopa uue aja mõttest, milles juba 17. sajandil arvustati autoriteeti kui teadmise alust, tagasi keskaja mõttesse. Asi pole mitte selles, et filosoof lähtub eeldustest. Asi on filosoofia eelduste olemuslikus vaieldavuses, mistõttu filosoof peaks näiteks kirjutama: "Lähtume eeldusest, et kogu tunnetuse areng on determineeritud ühiskondlik-ajaloolise praktika arenguga" – ja hakkaks siis uurima, kas niisugusele eeldusele rajatud kontseptsiooni saab talutavalt põhjendada¹². Ei ole tähtis, kas lõppautoriteediks on Marx, Heidegger, Piibel, Koraan või mõni hetke moefilosoof (Barthes, Der-

rida – kui neid saab filosoofideks pidada). Toetumine absoluutsele autoriteedile erineb ikka kellegi teise esitatud väite omaksvõtmisest esitatava mõistusliku argumentatsiooni toel.

Fundamentaalse autoriteedi filosoofia tekitab mulje, et juba on avastatud absoluutselt õige filosoofia, kuid meie pole lihtsalt sellest täielikult aru saanud (ja võib-olla peame seda ka rakendama ainesele, millest autoriteet vahetult ei kirjutatud). Selline filosoofiamaailm ei saa olla pluralistlik, sest ühele koolkonnale omistatakse absoluutselt privilegeeritud seisund.

Fundamentaalse autoriteedi filosoofia osutus sageli jutluseks tulemustest. Loomulikult esitab iga filosoof tulemusi, isegi süstematiseeritud tulemusi. Küsimus on lihtsalt selles, kas ta püüab neid tulemusi esitada koos mõistuspäraste (ka empiiriliste) põhjendustega või ilma argumentatsioonita.

Autoriteedifilosoofias on väga oluline õige nimetamise, tähistamise küsimus, probleem, millise üldnimega viidata nähtusele. Tähistamisfilosoof rahuldub, kui leiab “õige” nime, paneb asja edukalt varem valmis tehtud sahtlisse. Sahtlid ei ole talle ainult abinõuks muude ülesannete lahendamisel, vaid ka emotsionaalse eneserahuldamise allikaks. Käsitletava sahtlisse panemine või sahtlist väljavõtmine omandab niiviisi meelelise värvingu, mis kujuneb tähtsamaks mõistusest. Iseenesest ei anna nimetamine meile teadmisi, ta on vaid üks osa MÕTLEMISEST, sest väited ei redutseeru (ei taandu jäägitult) nimedele. Autoriteedi- ning tähistamisfilosoofiaks on paratamatult religioosne filosoofia ning suure osa Venemaal filosoofina töötanud isikute praegune pöördumine vene religiooni või religioosse moraalijutlustamise poole on nõukogude filosoofia kirjeldatud traditsioonile loomulikuks jätkuks.

Eesti filosoofia jaoks oli vene nõukogude filosoofia idaks. Kaugemad mõjustused meieni arvestatavalt ei ulatunud (kui väike hulk orientalistide välja arvata). Rahvuslikud filosoofiad hakkasid kujunema ka kunagises Nõukogude Liidus, kuid eesti filosoofia esimese paisumise ajal 1960. aastatel olid nende lähenemisviisid meil veel vähetuntud või lihtsalt vähemärgatavad.

Läänega on asjaolud mõnevõrra keerulisemad. Lääneks me nimetame tavaliselt alasid, kus praegu eksisteerib arenenud kapitalistlik majandus ja demokraatlik poliitiline süsteem. Sõna *kapitalism* ei tule karta. Sel on selge tähistuspiirkond. Ta võib olla veel nii kiidu- kui ka sõimusõnaks, aga see väärtustamine jääb lugeja vabaks valikuks. Tegelikud raskused on mujal. Vene nõukogude filosoofid teadsid midagi ka läänemaade filosoofiast ja osa ettekujutusi viimasest tuli meile ida kaudu. Aga nende põhjalikumad teadmised lõppesid Hegeliga (ega sisaldanud Hume'i). Hilisema retseptisioon oli juhuslik, püüdes suurelt osalt mõne moskvalasega filosoofide eliidist. Sageli ei kaasnud väidete kordamisele nende mõistmine, sest

nõukogude inimene ei suutnud mõista läänelikku tegelikkust ja nii esitatud tekstide lähtetähendust. Teadusfilosoofidele oli arusaadav hilispositivism, niivõrd kui nad said aru teadusest ja suutsid endis ületada autoriteedi- ja nimetamisfilosoofiat. Euroopa nn. kontinentaalne filosoofia haakus muidugi positivistlikust empirismist paremini Hegeli tüüpi mõtlemislaadiga, sellesse oli oluliselt kootud fundamentaalse autoriteedi ja tähistamisfilosoofia hõngu. Muuseas, natsidest filosoferijad, kes poliitikas soovisid toetada nõukogude ühiskonnaga samalaadset korda (näiteks A. Rosenberg¹³), "töötasid" samas laadis kui "kontinentaalsed" filosoofid (viimaste hulgas oli muidugi ka natsismi vastaseid) ja nood nõukogude filosoofid, kes oma filosoofiat uskudes või liiga tõsiselt võttes pidasid Hegeli mõtlemismalli filosoofia ideaaltüübiks¹⁴.

Vastandlikult vabadele kultuuridele olid Nõukogude Liidus olemas kohustuslikud õpetused. Kultuur jagunes ametlikuks riigikultuuriks ja mitteametlikeks kultuurideks. Kohustuslikuks filosoofiliseks suunaks Nõukogude Liidus oli marksism. Avalik filosoofia tohtis ka Eestis nähtuda vaid ennast marksistlikuks kuulutades. Tõsi – oli veel poolavalik koht religioosse filosoofia jaoks, kuid Eestis oli viimase osa eesti rahva intellektuaalses elus suhteliselt väike. Tegelikult on filosoofia olemasolu marksismis vaieldav¹⁵. 1940. ja 1950. aastatel hariduse saanud eestlased seda ei teadnud, uskudes nõukogude propaganda väiteid Marxi ja natsismi kohta, kuigi nad ei uskunud selle propaganda väiteid rahvusküsimuses. Mõned usuvad propagandat siiani.

Karl Marx on osa lääne kultuurist. Nõukogude võimu ajal ilmusid K. Marxi vaated meile idast nõukogude marksismi näol (nimetatud ka marksismiks-leninismiks). Viimane on tõlgendus, "–ism", mis väidab enda olevat kooskõlas Marxi vaadetega ja pärinevat Marxi kirjutustest. Tegelikult löid marksismis süstemaatilise filosoofia Venemaal G. Plehhanov, V. Lenin ja A. Deborin. Dialektiline materialism on üks lääne mõtte vene retseptisioone. Stalin lihtsustas selle retseptisiooni algkooli usuõpetuse tasemele. Rem Blum, Mihail Makarov ja Leonid Stolovitš aitasid vähemalt Tartu filosoofidel näha kõigepealt retseptisiooni (eriti Plehhanovi näol) ja siis ka originaali ennast. Marksism osutus oma väiteid põhjendavaks õpetuseks. Väited olid sisukad ja mitte tühjaks sõnadetegemiseks, kuigi nad võisid olla väärad. Opikutes olid lihtsustuste taga loetavad tekstid, mida sai analüüsida nagu mis tahes filosoofilist teksti. Tegemist oli vaieldavustega, mille ületamine vajas mõttetööd (ja mõned väited võisid muuseas osutada õigeks). Mitte ainult originaali loojal, vaid ka retseptisiooni liidritel (esmajoones Plehhanovil) oli algupäraseid mõtteid, mis mõnikord seletasid tegelikkust veenvalt või vähemalt võimalikult, teinekord muidugi näisid olevat vananenud (võiks näiteks võrrelda Plehhanovi kirjutisi isiku osast inimühiskonna muut-

mises töödega kunsti kohta). Veel rohkem, eriti Mihhail Makarov näitas kujukalt, et Marxi koolkond on Euroopa mõtte arengu osa ja et Euroopa mõttesse kuulumata ei saa olla filosoofi.

Niiviisi mõistetuna sai filosoofiat teha, sest nagu ma juba väitsin, tehakse filosoofiat alati koolkondades. Niiviisi mõistetuna sai filosoofiat ka õpetada, sest ühe koolkonna vaateid õpetades oli neid samal ajal võimalik õpetada näidisena filosoofiast, mis ju eksisteerib ainult näidiste (koolkondade) kaudu. Et teksti lugema õppida, tuleb teksti lugeda. Pole tähtis, kas tekst pärineb Thomaselt Aquinost või Karl Marxilt. Polnud mingit raskust leida filosoofiat Plehhanovilt. Lenini või Engelsiga oli tülilikam, kuid neid sai ju prepareerida lõikude kaupa. Ja kohustuslik materialismi vastandamine idealismiga, dialektika vastandamine metafüüsikaga andis võimaluse kuidagi edasi anda filosoofia olemuslikku lõhestatust koolkondadeks. Ametlikult pakuti marksismi lääne kultuuri võorandunud vormina, kuid hea tahte korral sai seda võorandumist mitteametlikult ületada.

Tegelikult ei olnud kogu nõukogude filosoofia marksistlik või isegi lihtsalt Marxile mittevastuväitev. Nõukogude inimesed leiu-tasid eessõnafilosoofia. Ees- ja lõppsõnades vannuti marksismile truudust, edasi kirjutati, mida sooviti. Vajaduse korral pikiti sisu Marxi, Engelsi või Lenini sobivalt valitud tsitaatidega. Aga tsitaatide vahelejätmisel sisu ei kannatanud. Sellisena kujunes välja suur osa nõukogude teadusefilosoofiast. Juba Kozma Prutkov soovitas uskuda oma silmi, mitte silte.

Vähegi mõtlevad filosoofid eristasid eessõnafilosoofiat sisust. Nõukogude Liidus olid pärast 1937. aastat kõik õppinud mitte kaebama, mitte süüdistama vastast ebamarksistlikes vaadetes. Selline olukord peatas muidugi marksismi enese arengu nendes osades, kus Marxil oli olnud väita midagi huvitavat. Marxist edasiminekuks oli vaja kasutada lääne analüütilisi meetodeid, aga mitte Marxieelset Hegelit. Eestis tehti seda näiteks ühiskondlik-majanduslike formatsioonide teooria suhtes. 1960. aastate lõpus olime ses suhtes kümme aastat ees sellekohastest lääne uurimustest, aga kahjuks ei olnud meil tookord võimalik läände pääseda.

Mõnikord harmoneerus eessõnamarksism suurepäraselt mõne koolkonna teesidega, nagu oli näiteks dialektika ja dialektilise loogika kiitmisega idealistliku retoorika suunas, mida kujukalt esindasid V. Bibleri ja A. Arsenjevi teosed. Kui koolkonnajuhid ise tõenäoliselt vägagi hästi eristasid eessõnafilosoofiat oma vaadetest, siis paljud nende järglased osutusid nii pimestatuks üksikute dialektikat ülistavate tsitaatide sobivusest oma vaadetega, et pidasid neid autentseks marksismiks. Meil olid selle koolkonnaga ideeliselt tihedalt seotud mõned Rein Vihalemma 1970. aastate artiklid (hiljem nihkus R. Vihalemm tugevamalt lääne uute ideede otseretseptsiooni suunas).

Tegelikult ei tohtinud nõukogude ühiskonnas olla marksist. Se-

da enamik eestlasi ei teadnud. Nõukogude korra ajal pidi marksism muutuma usuks, sest Marxist lähtudes ei saanud Venemaal 1917–1920 teostatud revolutsioon olla sotsialistlik ja Lenin loobus hilistes teostes Marxi fundamentaalsest majanduse primaadi ideest. Uskuda tuli seda, mida ei saanud olla ja mida ei olnud, kusjuures tuli uskuda, et see oli. Inimene pidi näitlema, et on marksist, ümber kehastuma Stanislavski meetodi kohaselt, uskudes ise näidendit, milles osales. Pöördumine tegeliku Marxi ja tegeliku marksismi poole oli nõukogude korrale ohtlik, aga ka keelata seda oli raske. Võõrandumise mõiste propageerimine Rem Blumi poolt osutus implitsiitselt olemasoleva ideoloogia kriitikaks, millest said aru nii ülemused kui ka filosoofid. Varase Marxi mittemarksistlikuks kuulutamine ülemuste poolt oli objektiivselt tõe väitmine, aga sama ohtlik kui võõrandumise kategooria lubamine. Kui Marx võis eksida kesksetes filosoofilistes küsimustes, kas ei võinud ta siis eksida ka sotsialismis? Parem oli võõrandumine üldse maha vaikida. Eestis olime küllalt läänelikud, et seda mitte teha.

Teadusfilosoofia kuulus nende filosoofia distsipliinide hulka, milles sai läbi üsna vähese eessõnamarksismiga. Marx oli pooldanud teadust ja sõjakompleks vajas mõningat teadust. Teadust tervikuna ei tohtinud Marxi nimel hukka mõista. 1930. aastail tehti niisuguseid katseid, aga vajadus omada tuumarelva sundis tunnistama “idealismi” “juudifüüsiku” Einsteini vaateid. Gustav Naan, kes julges üleliidulises diskussioonis Einsteini kaitsta veel enne Stalini surma, ratsutas tõepoolest tiigri seljas. Igatahes jätkas originaalsem osa nõukogude teadusfilosoofidest mitte Marxi või Hegeli, vaid loogilise positivismi või hoopis analüütilise filosoofia antihegellikke traditsioone. Eestis töötanud filosoofide auks peab ütleva, et nad kasutasid nõukogude korra raamides avanevaid võimalusi teaduse kaitseks, osaledes nõnda eesti kultuuri säilitamises – teadus kuulub kultuuri samavõrra kui ilukirjandus... Mäletan, kuidas kolleegid tulid tagasi tookordse EKP KK ideoloogiasekretäri Leonid Lentsmani juurest, olles saavutanud Lõssenko toetamise lõpetamise ENSV-s (selgus, et Lentsman ei lugenud regulaarselt isegi “Pravdat”, mis oli parajasti hakanud Lõssenkot kritiseerima). TRÜ filosoofia kateedris polnud mitte kellelgi hetkekski kahtlust, et Lõssenko on šarlatan ja mõrtsukas, kelle tegeliku olemuse äranäitamisega ühinesime rõõmuga.

Teadusfilosoofia valiti Eestis 1960. aastatel teadlikult keskseks filosoofia valdkonnaks: selles tohtis iseseisvalt mõelda. Teadusfilosoofias puudus suur vastasseis nõukogude ja lääne filosoofia vahel, kuigi eesti filosoofid jagunesid muidugi mitmeks vooluks. Nõukogude filosoofide enamikust erinevalt oli enamik meist saanud enne filosoofilist haridust teadusliku ettevalmistuse. Me teadsime, millest kirjutasime. Selles mõttes kuulusime läände, kuigi ka lääne filosoofi-

line haridus ei sisalda sageli küllaldast muude alade tundmist. Eestis kehtestunud akadeemilise kompetentsi nõue sundis teadusfilosoofe lugema nii idas kui ka läänes avaldatud teoseid ja see tegi Eestist kultuuride kontaktala. Inglise-ameerika (ka Skandinaavia) kultuuris on filosoofia kontseptuaalsus viimastel aastakümnetel vähenenud, tehniliselt täpse argumentatsiooni osa tõusnud. Ida filosoofiline mõte oli kontseptuaalne. Nõukogude filosoofid armastasid oma kokkusaamistel välja tulla uute sõnadega, uute käsitlustega. Vajaka jäi põhjendamisest (ja kontseptsioonide arendamisest). Eestis liikusime võib-olla isegi mõlema maailmakaare sünteesi poole. Nendele meist, kes ei tahtnud spekulatiivsete moekonstruktsioonidega kaasa minna, tekitas see idas nii mõnigi kord raskusi.

Meil vedas, 1960. aastad olid nõukogude filosoofia tormi ja tungi aastad. Vähemalt eliit avastas enda jaoks lääne filosoofia. Võeti üle loogiline positivism ja veidi analüüsi. Võeti üle teadusfilosoofiat ja eksistentsialismilaadseid lähenemisi. Selles otsingute ja uuele valmisoleku õhkkonnas oli filosoofial Eestis hea kujuneda.

Nõukogude filosoofias juhtus veel midagi. Brežnevi valitsusajal kaotas ametlik kultuur emotsionaalsuse, muutus kõledaks rituaaliks, mille sõnad ja laused lakkasid olemast mis tahes tähistavas või kirjeldavas vahekorras endavälise reaalsusega. Ametliku kultuuri sisse poetus või kohe selle kõrval elas vastukultuur, mille tekstid olid emotsionaalse vastuolemise märgid. Kuna vaba arutelu polnud võimalik, oli vastukultuur tavaliselt sama struktuuriga nagu ametlik kultuur, pahupidiolemine väljendus vaid teistes sõnades ja autoriteetides.

Ka nõukogude filosoofias leidis esoteerilises keeles sõnastatud ühiskonnakriitikat. A. Zinovjev kirjutas oma filosoofia loogika keeles. Stalinismi kaitsjad tajusid selle vaenulikkust oma filosoofiale, aga Zinovjevist ei saanud nad lahti mitte filosoofilistes töödes esitatud vaadete "paljastamise" kaudu, vaid ära kasutades Zinovjevi oskust välja mõelda nalju ja anekdoote stalinistidest filosoofide kohta.

Esoteerilistes kirjutistes talletatud filosoofial endal oli tendents muutuda spekulatiivseks, sest esoteerilises keeles polnud võimalik kriitiline refleksioon. Emotsiooni edasiandvad märgid ei suutnud kujuneda empiirilisel mõttekateks väideteks. Vastukultuuri filosoofia alumine, sisemine kiht jäi sageli intellektuaalselt sama tühjaks kui ametlikugi filosoofia alumine kiht. Püstitati kaks sarnast ehitust. Vastukultuuris asendus filosoofia paremal juhul kunstilise maailmanägemisega, arendades uut kunstiliiki – abstraktset sõnakunsti. Gustav Naani esseistika hüsteeriline populaarsus Eestis 1960. aastate lõpul ja 1970. aastatel seletub mitte ainult mõtete või probleemide originaalsuse, vaid ka tekstide kuulumisega vastukultuuri sümboolikasse koos nende poolt reaalsele probleemidele vihjamisega. See populaarsus kadus kohe G. Naani muutudes ametliku nõukogude kultuuri sümboliks.

Eestlaste jaoks pakkus vene esoteeriline filosoferimine ainult vähest emotsionaalset huvi. Venemaal oli kunagi tõesti toimunud revolutsioon ja osa rahvast oli seda pooldanud (kuigi tegemist oli väiksema osaga). Vene revolutsiooni kohta on tabav öelda, et see võõrandus oma loojatest. Eestis toimus 1940. aastal vallutus. Eestis polnud vaja Venemaa küsimust: "Mis läks pärast valesti?" (kui jätta arvestamata väga väike arv EKP liikmeid 1930. aastatest ja nende lapsed). Eestis oli algusest peale vaieldamatu, et põhimine poliitiline otsus Eesti saatuse kohta tehti teiste poolt, eestlaste tahte vastu. Eestis oli küsimus: kui kaua veel? Kui homme kõik muutub, siis tasus oodata. Aga kui tuli oodata veel 10, 20, 30 aastat? Kolmekümne või viiekümne aasta pärast ei saa enam mälestustest ammutada üksikasjalikke tegevusjuhiseid, kuigi mälestus andis emotsionaalse jõu ja eesmärgi. Aga kolmekümne või viiekümne aastaga muutub maailm, muutub kultuur. Enda kultuuriloomest väljaviskamine tähendas oma rahvuse loovutamist muuseumieksponaadiks. Muuseumid säilitavad rahvuse identiteeti oma külastajatele. Kogu rahvuse sulgumine muuseumi teeb rahvusest surnu. Väljaspool muuseumi asus eesti rahvusele vaenulikuna nõukogude kultuur. Jõudu edasi minna läände enamikul mitte ainult et ei olnud, vaid ei saanudki olla. Valik oli julm, sest õige valik puudus võib-olla üldse.

Valitu erinevused on nende ridade kirjutamise ajal Eesti poliitika kesksed. *1960. aastate põlvkond* on Eestis nimetuseks neile (mitte üksnes üliõpilastele), kes otsustasid muuseumikultuurist välja tulla ja midagi looma hakata. Kui *Praha kevadest* 1968 sai *Praha sügis*, tuli paljudel neist hakata looma lauasahhliisse. Nagu teaduses nii on ka filosoofias sahtlitäitmine sageli vaid muuseumi loomise paralleel, sest kuskil mujal läheb mõte edasi.

Vene kultuuri raamides püüdis Tartus vastukultuuri arendada Rem Blum ja ta ümber kogunenud jüngrite hulk. Eestlasi oli nende hulgas vähe. Eesti kultuurile on see rühm andnud ühe silmapaistva poliitiku (Jaak Allik), aga mitte ühtki algupärast filosoofi. Rem Blum oli olemuslikult enamlik revolutsionäär, kes esialgu otsis Nõukogude näivsozialistliku poliitika probleemidele vastuseid marksistlikus fundamentalismis. Vene revolutsioonilisele liikumisele olid iseloomulikud fanaatilised revolutsioonilised intelligendid ja Stalinil ei õnnestunud neid kõiki maha tappa. Maailmarevolutsiooni idee, millesse paljud enamlased 1917 või 1918 süüralt uskusid, ei osutunud teostatavaks. Viga oli ilmselt idees. Vea nägemiseks pidi mõistma lääne tegelikkust. Inimestel, kes polnud kunagi korralikus kapitalismis elanud, oli see praktiliselt võimatu. Pealegi oli maailmarevolutsiooni idee kosmopoliitlik. Eesti probleemi eripära seisnes eestlaste tahtes korraldada oma tulevikku ja kindlustada oma ellujäämist eestlastena. Eestlased olid muuseumis elanud enam-vähem korralikus kapitalismis ja isegi (veidi aega) demokraatias. Muide, luterliku kultuuri mõju-

püürkonnas tekkisid mõned demokraatia elemendid tunduvalt varem kui õigeusu kultuuris. Filosoofia, mida Rem Blum arendas algupäraselt oma elu viimastel aastakümnetel, oli klassifitseerimise, siltide abil mõistmise filosoofia. Oma olemuselt oli see väga nõukogudevenelik. See võis olla ohtlik nõukogude korraks, oli igal juhul ohtlik Nõukogude valitsusele, kuid ei ohustanud Vene Impeeriumi. Teistsuguse poliitilise tagapõhjaga läänele orienteeritud eestlastest filosoofidele ei saanud Rem Blumi õpetus karismaatiliseks paradigmaks.

3.

Nõukogude filosoofiasse kuulus midagi väga ebaläanelikku – filosoofiline politsei jälitamiseks valeväiteid. Süsteem eeldas, et on olemas valevaated ja õiged vaated. Kahtlemata saab iga koolkonna suhtes kindlaks teha, mis on väär selle koolkonna paradigmat lähtudes, aga absoluutses mõttes pole asi väljaspool lihtsaid faktiotsustusi üldse lihtne. Nõukogude süsteem eeldas, et sellised absoluutselt õiged seisukohad on olemas, kuigi tunnistas, et neid võib mitte teada. 1970. ja 1980. aastail ei võtnud vene filosoofid enamasti omaks eeldust valefilosoofia kohta, kuigi paljud olid nõus kasutama filosoofilist politseid oma vaadete huvides. Moskvas eksisteeris Hegeli-maffia.

Kerge oli tõkestada filosoofi sõitu välismaale kõige mittefilosoofilisemate põhjendustega, – kindlustamiseks müüri ida ja lääne vahel (või vähemalt mõnitada kontaktisoovijat müüriületamise püüdluse eest, et talt ära võtta edaspidist kiindumust ohtlikkusesse tutvustesse). Nõnda kirjutab üks Eestis tegutsenud filosoofiaülemusi oma alluvale, kes tuli avaldusega sõita puhkuse ajal Rootsi ülikoolidesse loenguid pidama (ja oli varem samalt ülemuselt sõiduks loa juba saanud), et ta ei kavatse ilma täiendava jutuajamiseta eelnõusolekut kinnitada, sest “on tekkinud” vastuväide: “Teie osavõtt abist põlumajandusele, ühesõnaga – kolhoosis käimise kohustuse täitmine. (Praegu olete Teie ainus kateedri liige, kes pole kordagi kolhoosis käinud.)”¹⁶.

Kahtlemata valitseb läänes professorite diktatuur: professor määrab, mis on filosoofiliselt vastuvõetav. Aga esiteks saab seal minna mujale. Leidub erinevaid professoreid – ja kirjastajaid. Teiseks ei saa vabas ühiskonnas keelata ebameeldivaid vaateid. Vabas ühiskonnas peavad professorid lubama esitada, kaitsta, avaldada mõtteid ja saada akadeemilisi kraade arvamuste eest, mis pole professori arvates õiged. Vabas ühiskonnas ei tehta kriitikat tapmise eesmärgil. Kriitika võib isegi osutada reklaamiks: tuntuks saavad need, kellest kirjutatakse ja räägitakse, keda peetakse kriitikavääriliseks. Vabas ühiskonnas on kriitika arutus ideede üle paremate ideede otsinguil. Kriitika nõukogude ühiskonnas oli kohtuotsus. Isegi täpselt sama tekst võis eri ühiskondades funktsioneerida erinevalt.

Politseitegevuse filosoofias võtsid pärast Stalini surma üle filosoofid ise. Seda kindlustas filosoofia hierarhiline organisatsioon. Kõrgkoolid jagati juhtivateks ja mittejuhtivateks, filosoofia kateedrid baaskateedriteks ja mittebaaskateedriteks, teaduste akadeemiale anti koordineerimisfunktsioon kogu filosoofia suhtes, NSVL TA Filosoofia Instituut sai kõrgeimaks koordineerijaks. Selle koha hõlvasid akadeemiku tiitliga filosoofid (kelle põhiteened olid tavaliselt mitteakadeemilised). Vajalikke akadeemilisi tiitleid anti politseitegevuse eest filosoofias ja mujal ning seda tehti ka Eestis¹⁷. Muuseas, vahevahel leidis ka akadeemikutest filosoofe.

Politseiliselt ei olnud eessõnafilosoofia sisu pärast Stalinit enam oluline. Eessõna toimise võimule alistumise märgina. Kahtluse korral nõuti eessõnafilosoofiliste lausete pikkimist teksti põhiossa. Teatavasti kirjutasid keskaegsed autorid pühendusi tähtsatele isandatele. Cervantes pühendas "Don Quijote" tiitlikandjale, kuigi raamat ise polnud just kirjutatud tiitlikandjate ülistamiseks. Nõukogude eessõnafilosoofia on Cervantese pühendusega samalaadne nähtus. Politseifilosoofid ei saanud sageli aru teose sisu vahekorrasst marksismiga ja mõnikord ei tahtnudki aru saada. Dissidendi ilmumises oli süüdi ka ülemus. Kuigi ülemust karistati hoopis pehmemalt dissidendist, oli ülemusele oma nahk armsam kui dissidendile elu (muidugi ei saa olla moraalselt kohustust sooritada kangelastegusid). Nii võiski öitseda eessõnafilosoofia. Asjasse mittepühendatud lugejale jäi sageli mulje, et eessõnafilosoofilise teose sisu ongi marksism ja ta segadus suurenes. Politseikultuur ajas hulluks asja liiga tõsiselt võtvaid, kuid huumorimeelela ja iseseisvuse mõtlejaid.

Moskva ei kirjutanud kõnesoleval ajal enam ette tegelikke filosoofisi seisukohti. Moskva kirjutas ette eessõnafilosoofiat. Viimase piirides tohtis Eestis olla iseseisev, niivõrd kui seda lubasid kohalikud ideedepolitseinikud. Lisaks hindas Moskva kompetentsi. Ta ei muretsenud, kui provintsis kompetents puudus. Aga selle olemasolu oli meeldiv, sest kompetentsi sai alati kasutada, näiteks välismaal näituste korraldamiseks. Eestis ja mujal provintsis esitatud vaated polnud Moskva siseintriigide seisukohalt ohtlikud ning ideoloogilis-poliitiline konjunktuur Nõukogude Liidu tipus muutus küllalt kiiresti (kuigi pinnapealselt), nii et provintsi ei suutnud sellega niikuinii sammu pidada. Provintsi kasutati mõnikord ka selleks, et oma tegelikke vaateid kohalikes trükistes protokolli kanda, või oma vastukultuuriliste positsioonide ohutuks teatavakstegemiseks.

Moskvaid oli alati mitu. Pärast *perestroika*'ga kaasneva vabaduse tekkimist said eestlased teada erisuguste vaadete olemasolust vene poliitikas ja vene kultuuris. Opositsioon ei koosnenud kunagi ainult Solženitsõnist. Moskvast oli neid, kes tahtsid ja suutsid teha teadust. Moskvast leidis filosoofe ja filosoofiapoliitikas olid viimased mõnikord nõus kaitsma kompetentsi. Provintsi ulatusid pealinna mitte

ainult poliitikute ja direktorite, vaid ka kultuuriloojate püramiidid.

Suurt uut filosoofilist süsteemi ei saanud muidugi avaldada ei Moskvast ega ka Eestis (või mujal provintsis). Isegi eessõnafilosoofia abiga ei olnud trükisõnas võimalik arendada spekulatiivseid idealistlikke uudiskonstruktsioone. Kuid üksikteemiti sai avaldada midagi, mis ametlikku doktriini otseselt õonestas. D. Gorski ja A. Ivin publikseerisid Moskvast aksioloogilise doktriini, mis lükkas ümber nii Karl Marxi kui ka Jossif Stalini väärtusnaturalismi (A. Ivinit kiusati taga läheduse pärast A. Zinovjeviga, mitte aksioloogia pärast). Eestis osutus võimalikuks esitada see läänemaailmas pärast Hume'i nii loomulikuks paistev seisukoht süstemaatilisel kujul 1970. aastal näiliselt ajaloolise materialismi koostisosana. Asja tuum on lihtne. Kui väärtusotsustused ei tulene väärtustatavast esemest üheselt, siis puudub võimalus tõestada väidet kommunismi objektiivsest progressiivsusest (ja üldse headusest) – see jääb lihtsalt niisuguse väite esitaja isikliku tunde küsimuseks. Loomulikult pole siis võimalik ka põhjendada “sotsialistliku realismi” üleolekut muust kunstist või “kommunistliku moraaliga” üleolekut teistest moraalidest.

Väga paljud tänapäeva filosoofid on loobunud katsetest välja mõelda kõiksust hõlmavaid süsteeme. Võimatus luua süsteeme, eriti vaid klassifitseerivate terminite kogumite kujul, pole sellisel juhtumil tõsiseks hädaks. Vabaduse puudumine takistas mis tahes filosoofia tegemist, aga tegevust ühtede filosoofiatüüpide piirides takistas rohkem kui tegevust teistes filosoofiatüüpides. Väidetest, et võimul olid rõõvlid ja et rõõvlid on pahad, ei ole küllalt seletamaks, miks midagi ära tehti. Muuseas, kuna meelevaldne üksik inimene, erinevalt jumalast, ei suuda saavutada absoluutset teadmist, siis on kõikehõlmava mõistetesüsteemi loomise soov juba ette määratud mittetäitumisele või realiseerumisele pealiskaudse lobisemise teel.

Veel lihtsam oli teha läänemaailma kriteeriumidest lähtuvat teadusfilosoofiat. Lembit Valt avaldas 1960. ja 1975. aasta vahel ideid, mis olid originaalsed ka tsiviliseeritud maailma kriteeriumide alusel. Marxist ei tulenenud need ideed mitte kuidagi, Marx niisugustel teemadel ei kirjutanud. L. Valdi väljendatud filosoofiline laad võis olla poliitseifilosoofiale vastuvõtmatu, sest ettekirjutamata originaalsust tohtis ilmutada vaid hierarhia tipp, kuid L. Valt jätkas rahulikult oma jõukat eksisteerimist ka pärast 1975. aastat.

Filosoofiat õpetada oli raske, kuigi nõukogude süsteem lubas kõnes rohkem vabadust kui trükisõnas, eriti piiratud auditooriumi korral. Karta tuli oma asutuse pealekaubajaid, kes pöördusid lähimate ülemuste poole. Pealekaebuste puhul pidid viimased tegema vähemalt kurja näo, pahatahtlikkuse korral võidi neid vahendeid kasutada “süüdlase” edasise filosoofiaalse tegevuse raskendamiseks või võimatuks tegemiseks¹⁸. Loengutes tohtis ikkagi esitada küllaltki vabu ja algupäraseid käsitlusi ning tutvustada kuulajaid mitmesugus-

te ideedega. Tartus sai suhteliselt rahulikult pikemat aega õpetada isik, kelle esitatul polnud midagi ühist ei materialismiga ega Marxi-ga. Muidugi, ka Eestis aeti inimesi filosoofiast välja. Rein Ruutsool tehti võimatuks töötada ENSV Teaduste Akadeemias. Juri Tšertinilt nõudsid õppetööst loobumist julgeolekuorganid. Mõlemal juhul ulatus tagamaa soovimatusse jätkata alistumismärkide produtseerimist (Ruutsool poliitikas, Tšertinil filosoofias). Legaalsuse ja ebalegaalsuse piir rändas, inimene ei suutnud, mõnikord aga ka ei saanud moraalselt jääda legaalsuse poolele.

Õpetamine sõltus oluliselt kohaliku filosoofiakindluse komandandi erialasest võimekusest ja püüdlikkusest oletatavate ülemuste ees. Tark karjerist võis lubada rohkem kui rumal. Rumal juhataja ei tarvitsenudki olla karjerist, ta võis lihtsalt osutada nõukogulikult piiratuks ja vaimsete võimete puudumise tõttu mitte suuta pooldada muud peale armetult esitatava koolifilosoofia “diamati” ja “ajamati”, labastades ka nendes sisalduvaid mõningaid täiesti mõistlikke teese. Esitatud seisukoha ilmetamiseks võib otsida illustratsioone kõigi Eesti kõrgkoolide ajaloost¹⁹.

Õpetamisel tekkis veel üks probleem. Nõukogude inimene vajab oskust esitada heakskiidetud fraase. Väljaspool filosoofiat elas külluses ideedepolitseinikke. Julge ja põneva kursuse lugemine võis selle hea omandamise korral jätta õppijad kaitsevahenditeta olukorras, kus neil polnud kasulik lahingut vastu võtta. Kutseline filosoof sai 1970. ja 1980. aastatel end kõrgemate ametnike eest erialaküsimustes sageli kaitsta, kooliõpetajad olid ametnikukeste ees palju kaitsetumad. Nii tuli politseiirigis õpetada üliõpilastele mitte lihtsalt Marxi tekstide filosoofilise lugemise oskust, mis oli ju iseenesest kahtlane tegevus (kasvõi rea aastate jooksul Marxi-poolse eitava suhtumise tõttu võimalusse kujundada oma ideestiku raamides iseseisev filosoofia), vaid kindlasti ka üht marksismi varianti, nõukogude marksismi-leninismi (erinevalt hiina marksismist-leninismist ehk maoismist). Osal kuulajail tuli valida raskuse tõttu arusaamatuks jääva mitmekihilise keerukuse ning labaste lihtlausetega pähetuupimise vahel. Kogu kultuur ei saa kunagi olla ainult illegaalne (mulle tundub, et Eesti illegaalsuses ei olnud filosoofial tõenäoselt märgatavat tähtsust).

Lõhe rääkimiskultuuri ja kirjutamiskultuuri vahel oli traagiline. Kirjaoskav mõttevahetus jäi filosoofias nagu oluliselt kogu Eesti kultuuriski olemata. See, mis karismaatiliste isiksuste emotsionaalsel esinemisel tundub sügavana, võib kirjutamisel osutada lamedaks. Uurimiseks on vajalik üldsusele avalikult kättesaadav kirjutatud tekst. Erinevuste võrdlemiseks on vajalikud üldsusele kättesaadavad kirjutatud (trükitud) teoste kogumid. Reageering teravmeelsele kohvikujutule või laval esitatule (omamoodi on ka õppejõud laval, mängides tükki, mille autoriks on ise) tugineb kordumatule kuulmisimpressioonile, mis fikseerimatus tõttu teeb tagantjärele

võimatuks täpse arutelu. Nõukogude ühiskonnas kindlustas range kontroll trükisõna üle seda, et levisid ainult võimu poolt heakskiidetud sõnastused. Harva lipsas läbi midagi muud. Vahest seepärast mängiski ühiskonnas nii suurt osa ilukirjandus (ja üldse kunst) koos kirjanduskriitikaga (kunstikriitikaga). Emotsiooniväljenduste esoteeriliste vormide sisu vajas ainult tabamist. Meeliergutav esitus erineb mõtlemisest, mis nõuab ühest kodeeritavust ning dekodeeritavust, mille interpersonaalne kindlustamine on kindlakstehtavalt riigivastane tegevus – ja viimast suutis süsteem pikka aega hoida väikeste ning väheste inimrühmade piirides. Mõtete areng ilma kirjutatud tekstideta on praktiliselt võimatu. Totalitaarne stagnatsioon on sellistes ühiskondades vältimatu.

Nõukogude ametliku filosoofia jaoks lõppes lääa Hegeliga. Pärast teda tuli Marx ja siis saabus leninlik etapp maailmafosoofias. Tegelikult algas filosoofia minevikupildi moonumine juba enne Hegelit. Hegeli-maffia, saanud enda kätte rea positsioone filosoofilises politseihiarhias, hakkas Kanti vaatlema Hegeli eelkäijana. Kahtlemata ei sobinud Kant hästi ametliku ideoloogia olemasoluga, sest Kant tegi küsitavaks eeldused, millesse usuti. Prepareeriti ka muud valgustussajandi filosoofiat. Locke'ist räägiti esmajoones tundeusteoreetikuna, kuna ta valitsemisõpetus ja ususalivuskäsitlus oleks ilmselt osutunud ebamugavaks. Prantslastelt otsiti välja nende ateism, aga jäeti rõhutamata autoriteedivaenulikkus ja despootia kriitika. Paremalt juhul kasutati prantsuse materialismi (vaid osa valgustusest!) tõlgendust Plehhanovi poolt, mis aga ei olnud kõnesolevate autorite pädev üldiseloostus; sellega piirdumine vääristas samuti minevikupilti. Peab nentima, et ka Tartu Riikliku Ülikooli filosoofiaõpetus polnud idapoolse vastukultuuri traditsiooni liigse usaldamise tulemusena sellest veast vaba. Häda ületati osas hilisematest loengutest, mis on nüüd trükitud kujul üldsusele kättesaavad²⁰, mille pidamist aga alustati, kui ma ei eksi, 1970. aastate lõpus.

Kogu Hegeli-järgset filosoofiat esitati ametlikus kultuuris ühtse "kaasaegse kodanliku filosoofiana". Seda ühtsust muidugi polnud olemas. 20. sajandil tegelik lääne filosoofia kolmestus. Inglise keele maades ja Skandinaavias valitseb filosoofia tegemise analüütiline (nüüd juba *postanalüütiline*) viis. Esmajoones Prantsusmaalt pärineb see, mida anglosaksid nimetavad *kontinentaalseks filosoofiaks* – emotsionaalselt sõnastatud maailmanägemiste kirjapanek üha uute ja uute võtmeterminite ning kesksete väidetega. *Kontinentaalse filosoofia* juured ulatuvad oluliselt saksa Hitleri-eelsesesse filosoofiasse (Marxi, Husserli, Heideggeri ja nendetaolisteni). Lisandub tugev erudiitlik filosoofia ajalugu (ka ilmselt saksa juurtega), mille varjus toimub mõnikord meelisfilosoofi teoste tänapäeva jaoks tõetruu lah-timõtlemine. Ja igas liigis on oma voolud, suunad, teosed... Näitena tasub viidata analüütilises filosoofias viimastel aastakümnetel toi-

munud kategooria-uurimuste plahvatuslikule kasvule, mis muudab traditsioonilise filosoofia mõisteparaadi (Eestis tuntud M. Makarovi raamatu kaudu²¹) vaid tillukeseks laheks suure mere ääres. Pluralism tähendab mõtete rikkust.

Ma ei tea, kas omaaegne Tartu Riikliku Ülikooli rektor, Nõukogude Venemaalt tulnud eestlane Fjodor Klement mõtles opositsioonis "lääs-ida", kui ta suunas Tartu filosoofe teadusfilosoofiat tegema. Üksikute isikute üleskirjutamata jäänud mõtete taastamine on enamikul juhtudel võimatu. Aga sõltumatult otsuse tegijate tahtest oli teadusfilosoofia poole pöördumise tulemuseks eesti filosoofide viimine lääne kultuurimaailma. Tookordses reaalsuses tohtinuks valida keskseks uurimisalaks ka eesti filosoofia. Siis oleksime kirjutanud rahvalaulude ja anekdootide filosoofiast, imenud välja professionaalset mõtet sealt, kus seda ei saanud olla, avaldanud peatükke idas uurimuse silti kandvais raamatuis ja jäänud filosoofidena sündimata. On vähe geeniusi, kes on ise suutelised leiutama filosoofiat, pealegi kaasaegsel tasemel. Filosoofia paradigmat tuleb kuskilt õppida – kui mitte elavast õpetamisest, siis vähemalt raamatust.

Filosoofia põhiosad, metafüüsika ja epistemoloogia, jäid niivõrd välja arendamata, et 1992. a. kevadel ei suutnud Tartu Ülikool isegi mõelda vastavate õppetoolide moodustamisele. Administratiivsüsteem halvast argumentatiivse metafüüsika ausa arendamise võimalused ja Mihhail Makarovil (kes lääne mõtet hästi tundis) ei kujunenud Eestis järglast; isegi arusaamine valdkonna iseloomust kadus. Asjalik tänapäeva reaalsust arvestav epistemoloogia ei saa muidugi vältida tuginemist teadusfilosoofiale, aga ei taandu viimasele. Üldkõnarmustes olid ees autoriteedid, kellega kästi käsitlusi sobitada. Iseseisvalt mõelda soovivad inimesed vältisid niisuguseid valdkondi. Nooruserumalusest õnnetult nendesse sattunud nuditi ära, läksid hulluks või põgenesid mujale. Enamik eestlasi olid tõenäoliselt küllalt ettevaatlikud, et mitte sellistesse valdkondadesse eksida. Muuseas välistasid samad asjaolud veel tugevamini igasuguse mõistliku eetika võimaluse (erinevalt esteetikast). Eetika asemel võis proovida teha sotsioloogiat, mis muidugi pole filosoofia. Sinna suundus edukalt Mikk Titma.

1960. aastatel ei olnud nõukoguliku ida ja hiliskapitalistliku lääne filosoofilised vahed nii olulised kui järgnevatel aastakümnetel. Nõukogude mõte oli tookord avatud retseptiooniks ja innustunud soovist luua midagi originaalset. Nõukogude Liidus jäi aga oodatud ja võimalik areng saabumata. Ja 1970. aastatel tuli meil valida juba teadlikult. Need, kes valisid lääneorientatsiooni, sattusid näiva provintsluse vahekorda ida suhtes (ma mäletan prof. Rem Blumi kurtmisi meie filosoofia provintsluse üle). Ametliku ja vastukultuuri võitluses Venemaal näisid paljud meie filosoofide tööd provintslikuks, kuna ei puudutanud keskuses toimuva ideede arengu probleeme. Läänelikult seisukohalt näisid jällegi vene ideed olevat relevantised

ainult nõukogude spetsiifika suhtes ja sedagi tingimusel, et peeti omaks võetavaks enamikku nõukogude korra põhialustest (muidugi mitte viimaste sõnastusi ametlikus kultuuris). Sotsioloogilises mõttes me tõenäoliselt mõnevõrra eksisime, püüdmata mõista vene filosoofiat välismaisena, sest meil ei kujunenud kutselisi Venemaa-uurijaid, kes oleksid suutnud läänelikult interpreteerida nõukogude ühiskonda, omades lääne sovetooloogide ees sisevaatleja eeliseid. Aga selliste uuringute organisatsiooniline teostatavus tookordses reaalsuses oli vähetõenäoline – ja publitseerida poleks saanud midagi.

4.

Nõukogude ühiskonna stagnatsioon ning allakäik viis nõukogude filosoofia stagnatsioonile ka selle hierarhilises keskuses ja enamikus provintsis, kuigi kohalike koolkondade elamisvõimalus säilis ja mitu neist olid just nüüd asunud omapärastele arengusuundadele. 1970. aastate lõpuks muutusid Gruusia, Leedu ja Eesti kindlasti arvestatavateks filosoofiamailmadeks. Nendes oludes oli meie provintslus Moskva poliitilis-filosoofiliste vaidluste suhtes vähem ohtlik kui provintslus näiteks lääne teadusfilosoofia suhtes, mis Eestis kindlasti tugevnes, kuna (osaliselt ka laiskuse tõttu) jäime liiga tugevasti sõltuma ida retseptioonist. Viimane aga osutus poliitiliste asjaolude tõttu ebaadekvaatseks kaardistuseks läänes tegelikult toimuvast. Nii kaotas Jaan Rebane kontakti lääne kirjandusega selles temaatikas, mille ta 1960. aastatel ise sisse tõi tookord arvestataval tasemel (*meeleline tunnetus, teadmised*). Kui ta 1986 andis välja uustrüki oma vanadest töödest, siis ei paistnud sellest enam läänes toimunud sisulis arengut isegi seisukohtade refereeringute kaudu). Järgmise põlvkonna teadusfilosoofidest suutsid oma kitsama huviringi poolest püsida läänemaailmas Ene Grauberg ja Toomas Sutt. Tugevnes nüüdseks kõige silmapaistvama Eesti täppisteaduste filosoofi Rein Vihalemma vahetu side läänega²².

Meil elas neidki, kellel puudus sisuline huvi lääne vastu. Nii orienteerus teatavate vaheaegadega Eestis tegutsenud Vladimir Hütt alati esmajoones idale ja nõukogulikule meetodile kinnitada iga oma lauset viitega endale meeldivale nõukogude autorile (loomulikult on igaühel oma sümpaatiad ja antipaatiad). Hiljem vahetas ta marksismi uute ida-autoriteetide vastu (vene õigeusu kirik ja Dostojevski), kuigi viimastel aastatel püüab ennast näidata ka Heideggeri-asjatundjana (kas kummardust tehes mõnele tartlasele, seda ma ei tea). Orienteeritusega idale kaasnes V. Hütil ka orienteeritus Eesti iseseisvuse vastaste poliitikale. Kindlasti võib hoolika tsiteerimise puhul viidete maht paisuda niisama suureks kui põhitekst, mis sellisel juhul on esmajoones olemasolevate vaadete kokkupanek teises järjekorras. See oligi omane põhilisele osale nõukogude filosoofia

trükiproduksioonist. V. Hüti originaalseid ideid, nagu kvantfüüsika avastamist kõigepealt Kanti töödes ja siis antiikses maailmas, ei saa läänelikult tõsiselt võtta. Idas tekkisid faktifantaasiad paratamatult. Maailmas, mille osalistel puudusid õiged andmed selle maailma kohta kogu statistika ja avalike teadete võltsituse või vähemalt teadliku ebaadekvaatsuse tõttu, kujunevad teaduslikud faktiulmed vältimatult.

1980. aastatel võttis üha selgemalt suuna läänele Valdar Parve, kes kümnendi teisel poolel hakkas sisemiselt vabanema hirmust filosoofiapolitsei välise surve ees. Lootustandvad uustulnukad, nagu Tõnis Idarand, Endla Lõhkivi, Mart Raukas ja teised on juba kindlalt orienteeritud läänele.

Algusest peale lähtus lääne mõttest Eesti ajaloo filosoofia, mis ehitati üles mitte NSV Liidus käibel olnud ajaloo filosoofia mõiste raamides, vaid sellest teadlikult väljudes. Meie (Eero Loone, Andrus Pargi (varem - Porgi), Aleksander Uibo) tööd aitasid oluliselt muuta ka nõukogude filosoofia ettekujutust tänapäeva ajaloo filosoofiast. Nii osutusime lääne kultuuri transleerijaks ida suunas. Läänele-suunatus ilmnes vaadeldavas valdkonnas juba teemade ja probleemide valikuga. Lääne erialaväljaandeid tsiteeriti palju kordi rohkem kui nõukogude omi. Kasutusele võeti esmajoones läänele iseloomulikud mõtlemisvahendid (isegi siis, kui nende abil uuriti nõukogude mõttevaldkonnas tehtut). Ajalooteaduse uurimisel lähtusid eesti ajaloo filosoofid kogu muu maailma ajalooteadusest, seda nõukogude ajaloolastele mingil viisil vastandamata, kuigi nii nõudis impeeriumi kõikidest teistest rahvastest vaimse üleoleku tees. Sellisel jäid muuseas fetiseerimata ja muuseumieksponaadiks muutmata 19. sajandi lõpu ja 20. sajandi esimese kolmandiku ajaloo uurimise iseloomulikud jooned. Me näitasime, et ingliskeelse filosoofia analüütilistel meetoditel on mõtet, kui neid kasutada reaalsete mõttekogumite uurimiseks, ja asusime kõrvaldama analüütilise filosoofia ühe osa viljatust. Ajaloo filosoofia osutus ainsaks alaks, kus me saavutasime mingi väljundi läände nii oma tekstide avaldamise teel USA-s ja Suurbritannias kui ka lääne autorite kirjutiste ilmumise näol nende kohta (ja enne SDV langust jõuti meile sellest riigist ette heita ideoloogilisi vigu)²³.

Muidugi toimus ka see tegevus teatavates piirides, mida mitte alati ei saanud ületada isegi eessõnafilosoofia abil, ning osa meie mõttest jäi sahtlisse. Mõningaid teoreetilisi probleeme ilmselt ei tohtinud trükisõnas arutada, kuid vahetevahel oli normatiivselt nõutav nendest kirjutamine eessõnafilosoofia laadis. Võis ju väita, et ajaloolased seletavad minevikku, aga mitte mingil juhul ei olnud võimalik ausalt analüüsida tõsiselt võetavaid seletusi nõukogude ühiskonnas toimuva kohta. Marxi ja marksismide ajaloolistes sotsioloogiates on rohkesti siiani produktiivseid ideid, kuid on ka olulisi

ebaadekvaatsusi ning ilmseid väärväiteid. Neid analüüsida ei saadud (lääne teooriate käsitlemisega oli olukord mõnevõrra lahedam).

Politseikontrolli tugevnemise ajal pärast *Praha sügist* oli Eestis raske kujundada teadmusfilosoofia kõrvale tundmusfilosoofiat, seda enam, et lääne probleemid polnud nõukogude ühiskonnas relevant- sed. Ülo Matjuse vähesed artiklid "Loomingus" on siiani jäänud järge ja dialoogi ootama (ja vajaksid nüüd kindlasti uuskirjutamist). Pealegi olid need filosoofilise probleemi esituseks filosoofia ajaloo sildi all, sobivaid autoriteete oma mõttekäikudesse tikkides. Autoriteedid olid tavaliselt pärit läänest (või täpsemalt selle mitte-anglosaksi osast). Nende hulka kuulusid näiteks Marx, Hegel, Kant, Schopenhauer, sageli implitsiitselt ka Heidegger²⁴. Väljapääsuks tundmusfilosoofiliseks suunaks sobilikult hingelaadiga inimestele sai läänest tulnud filoloogilise tehnika rakendamine filosoofia-ajaloolises eruditismis (eriti saksa filosoofia najal). Erudiitlik filosoofia ajalugu polnud idalik, sest lähtus vajadusest mõista mineviku filosoofi ta enese tekstide läbi, esitada seda tänapäeva lugejale uuritava mõtle- ja enese mõtlemisviisis. Erudiitlik filosoofia ajalugu on mõistmise filosoofia. Nõukogude tsivilisatsioon oli selleks ajaks täielikult kaotanud lääne mõistmise. Nõukogude filosoofid tavatsesid omaenda kontseptsioonidele otsida tuge minevikust. Erinevalt ida mõttest ei toimunud meil sellise toetuse saamine lihtsa viitamisega autori- teedile (viimast enesele sobivalt tõlgitsedes), vaid uuritava mõtleja mõttekäikude internaliseerimise ja (vahetevahel) kriitilise läbimõtle- mise kaudu. Tookordsetes oludes jäi teostamatuks kontrollitavate ajalooliste kontseptsioonide väljamõtlemine mineviku filosoofia koh- ta, hõlmamaks erinevaid mõtlejaid nii sarnastest kui ka vastakatest koolkondadest. See häda on kahtlemata omane kogu erudiitlikule uurimisele, aga sotsiaalsed tingimused aitasid häda kinnistada.

Filosoofia ajalugu ja filosoofia ei mahu hästi ühte sahtlisse. Filosoofia-ajaloolane püüab teada saada, mida mõned teised inimesed tegid teatavaks oma lugejatele, kuulajatele jne. Filosoof teeb midagi teatavaks asja enese kohta.

Selleks, et kindlaks teha, mida keegi teine teatas, tuleb kindlaks teha selle kellegi probleem, eeldused ja see, kuidas need tekkisid selle kellegi keskkonnas. Tuleb aru saada teise sõnumist, mis vajab sageli omamoodi tõlget uurija kaasaegsesse mõtlemisse ("keelde"). Ajaloolane küsib ka, kui võrd uuritava mõtleja vastus lahendas tookord probleeme, mille kõrvaldamiseks see esitati.

Kahtlemata töötavad paljud filosoofid koolkondades, arenda- vad või töötlevad eeskujuks võetud originaalfilosoofi väiteid. Teadlik piirdumine koolkonna raamidega teeb mõtleja ette väikeseks, aga ma kirjutasin juba ülalpool, et selline töötlus on kindlasti tarvilik. Filo- soofid, kes on toonud inimtõllemisse olulisi innovatsioone, vaidle- vad sageli eksplitsiitselt või implitsiitselt mõne oma eelkäijaga. Kuid

nende probleemid lähtuvad ikka ja jälle nende ümbrusest, lahenduste otsingud raskustest, mis tekkinud väljaspool filosoofiat või filosoofia kohandamisest asjaoludega väljaspool filosoofiat. Uurida filosoofia ajalugu tähendab nõnda tingimata ka selle uurimist, mispoolest teised meist erinesid. Filosoofia-ajaloolase küsimused pole uuritava autori küsimused maailma kohta isegi siis, kui ta tegeleb collingwoodliku järelemängimisega (*re-enactment*)²⁵. Tutvumine filosoofia minevikuga tõendab, et iseseisva mõtlejana filosoofia ajalugudesse jäänud suurkujud (järgijatest kirjutatakse tavaliselt väljaspool õpikuid) ei olnud filosoofia-ajaloolased ega saanud tuntuks teiste mõtete selgitamise, taasesitamise või nende iseloomustamise tõttu uudsete epiteetidega. Kõik nad tegid uuendusi, arendasid uudseid käsitlusi "asja enese" kohta, nihutades probleemiseadet juba tehtust kõrvale ja muutes seega arutlusobjektide koosseisu.

Filosoof võib kindlasti saada filosoofia ajaloost inspiratsiooni, aga seda saab ka ulmekirjandusest. Mõnikord aga küsib filosoof B, kas maksab omaks võtta filosoof A vaateid. Sellele küsimusele vastamiseks peab ta kõigepealt lahendama filosoofia-ajaloolise ülesande rekonstrueerida filosoof A mõtted. Aga viimastest pole loomulikult küllalt, sest vastus peab sisaldama ka filosoof B kaasajal arvestatavad põhjendused, mis õigustavad mineviku seisukoha osalist või täielikku kehtivust uues ümbruses ja selgitavad omaksvõetava käsitluse kohta filosoofi B kaasaegsetes mõttesüsteemides.

Leidub filosoofia pseudoajalugu, oma küsimustele vastuste saamist autoriteetide kaudu. Nõukogude tüüpi ühiskondades oli selline tegevus mõnikord vältimatu. Tegelikult toimub antud juhul implitsiitne valik, mis eksplitsiitsete põhjenduste puudumise tõttu asendab filosoofia sageli jutlusega.

Piirdumine vaid vanade mõtetega peatab loomingu, keelab uue otsingud vana ainuväärtustamise kaudu. Samal ajal võib vanade mõtete (nüi nagu nad tegelikult olid) kriitiline arutelu kaasa aidata uute mõtete sõnastamisele ja põhjendamisele. Uued mõtted tekitavad ka uusi küsimusi vanade mõtete kohta (näiteks: kas teatavast teemast on kunagi juba kirjutatud kasvõi implitsiitselt või mõõdamines). Filosoofia ja filosoofia ajalugu on teineteise ümbruses. Naabri suhtes võib kumbki osutada abiteaduseks.

5.

Mis saab Eesti filosoofiast?

Vaatamata mõtlemise vabadusele, ähvardab majandus filosoofe välja suretada. Uurimisharu hääbub, kui selle piirides ei tegutse küllaldane arv mõtlejaid (küllaldasus sõltub harust ja viimase sisemisest liigendusest). Vaevalt, et Eestis säilib filosoofia, kui meile jääb alles alla 30 filosoofikoha. Mõni neist võib leiba teenida filosoofia ajaloo

õpetajana, aga isegi sellisel juhul vajaksime ikkagi täiendavalt veel paarikümmend filosoofia-ajaloolast, et ka seda haru täies jõus elus hoida. Tegelikult tuleks rajada mõlemad harud, sest juba praegu ei ole meil enam piisavat hulka filosoofe ja filosoofia-ajaloolasi. Muuseas, ohus on veel mitu teadusala, väikerahvana olemine on kallis löbu. Loomulikult ähvardab majanduslik surutis teravdada koolkondadevahelisi erinevusi vastuoludeks, sest kui vähenevaid ressursse tuleb ümber jagada, siis tekib paratamatult võimuvõitlus. Ma ei ole väga kindel, kas nii meie filosoofidel ja filosoofia-ajaloolastel kui ka nendel, kes teevad teadus- ja kultuuripoliitilisi otsuseid, jätkub tarkust saavutada demokraatlikke kompromisse, hoiduda taktikalistel kaalutlustel tehtavatest strateegilistest otsustest.

Hetkel on Eesti vaimuelu oluliselt retseptiivne. Me oleme vaesikad, kes pääsesid aia taha ja esimene nähtud mätas on paljudele maailmaks. Jäämine ainult retseptiivsusse muudab meid kolooniaks.

Soome näide kinnitab antiikse Kreeka kogemust – rahva suurusel ei sõltu selle rahva liikmete arendatud filosoofia uudsus ning tase. Retseptisiooni ei maksa seejuures alahinnata. Isegi suured kultuurid jäävad retseptisioonita seisma. Tuleb ainult välistada olukorda: kas retseptisioon või looming? Teaduspoliitiliselt on mõistlik raskem lahendus: retseptisioon ja looming. Tülikas on siin asjaolu, et ressursside olemasolu korral saavad retseptisiooniga hakkama ka tavaliselt võimekad inimesed, looming nõuab ressurssidele lisaks annet. Samal ajal vajab väljapaistev ja tööväimeline loominguanne realiseerumiseks vahendeid.

Oma olemise alumisel, rekonstruktiivsel²⁶ tasandil annab filosoofia ajalugu filosoofiaks peetust säärase kaardistava retseptisiooni, mis püüdleb iga künka ja teeraja kujutamise poole. Tegelikult esitatakse igas üksiktekstis vaid üks kaart atlasest (ja sellel kaardil pole mingit epistemoloogilist privileegi teise meelevaldse kaardi ees). Muidugi tuleb kaardi järgi orienteerumist õppida maastikul ja harjutada mitme kaardi võrdlemist. Nii on filosoofia ajalool nagu igasugusel ajalool autoritaarse ühiskonna vältimise eesmärgi suhtes kindlasti hariduslik väärtus. Kui filosoofia ajalugu ei õpetata kujundamiseks mõne suurmehe õpilaste andunud hulka, siis saab selle abil kindlustada pluralistlikku mõttelaadi. Piirdumine hariduses filosoofia ajalooga kaotab filosoofia ja teeb meist retseptiivsed mõtlejad.

Filosoofi kujundamisel on filosoofia ajalool umbkaudu sama väärtus, mis igasugusel haritusel. On alasid, milles saab hakkama peaaegu ilma filosoofia ajaloota, näiteks teadusfilosoofias või keskonnafilosoofias. Kui Göran Sörbomil Uppsalast on õigus, et kunst tekkis eraldi nähtusena alles umbes meie ajaarvamise 18. sajandil, siis saab filosoofia ajaloota oluliselt läbi ka kunstifilosoofias²⁷. Filosoof võib filosoofia ajaloost omandada kogemusi probleemide seadmisel

ja lahendamisel, niivõrd on olemas selle hariv mõju. Seda on väga palju ja väga vähe.

Ainult ja ainult Richard Rorty valgustava vestlusena ei ole filosoofial mõtet. George Orwelli maailmas teostas valgustavaid vestlusi O'Brien. Tõeotsinguta puudub filosoofial mõte (tehniliselt: otsimata õigeid väiteid selle kohta, mis on tõde, adekvaatne esitus jne.) ja ka suutelisus valgustada. Pluralistlikus maailmas on mõtet aru saada, miks mõned olulised väited on problemaatilised ja kuidas elada siis, kui mitte kõiges ei ole kindlust, nõnda, et ei tekkiks tigatedate koerte purelemist.

Kas tuletorniks on ida või lää? Praegu surub lää ennast igati peale kogu Eesti elule. Vähemalt filosoofias puuduvad läänes õnneks esimest või teist järku eesti keelt valdavad filosoofid, kes oleksid küllalt ennast täis, et tulla meile looma Libeeriat²⁸, ning meie filosoofia tipud on parajasti kõrgel pakkumaks erialast huvi läänemaailmas tegutsevatele filosoofidele, mistõttu me saame hakkama ka eestlastest monopoolsete vahendajateta. Muidugi on vaja õppida reklaamiühiskonnas olemist, kasvatada endas immuunsust reklaami suhtes koos oskusega teiste reklaamist endale vajalikku informatsiooni ammutada. Valikuid on aga ikkagi vaja mõistuse abil põhjendada, – ja ma visandaksin alusargumentidid läänesuuna valikuks järgmiselt.

Ei saa olla inimene ratsionaalse mõtlemiseta, mõistusega, piirdudes ainult ja ainult tunnetega (mis teatavasti ei ole tingimata ratsionaalsuse vaenlased). Läänest ei ole mõistus veel kadunud. Ida-pool asutas Venemaa end meie sajandi alguses korra mõistuse teele (enamikus annab tunnistust retseptiooni raskustest tingimuste puudulikkuse korral). Kui tal selle leidmine uuesti õnnestub, siis kaotab mõtte selle ida ja lääne eristamine. Ehk pole niisugune tulevik Eestile liiga ohtlik, eriti kui oleme õigeks ajaks läände jõudnud.

Kui lää, siis kas Euroopa või Ameerika? Kas Saksamaa või Britannia Põhjamaadega või hoopis Prantsusmaa? Pealegi tuli ka Hitler läänest. Marx tuli läänest. Mina pooldaksin mõistuse ja vabaduse läant, sest vastasel korral on alternatiivne mudel ikkagi nõukogulik ida, illusioonide maailm. Mis tegelikult teel toimub, see sõltub tegutsejatest, kaasa arvatud mõtlejad. Valik on pragmaatiline, mitte ainult epistemoloogiline tegevus.

Lisaksin veel kaks ideed. Esiteks peab valik olema teadlik, arusaamisega nii sellest, mida valitakse, kui ka valiku tagajärgedest Eestile. Inimene ei pea muidugi valima endale kahjulikku üleloomuliku olemuse nimel, aga teise valikut on minul mõtet pooldada vaid siis, kui see on tõenäoliselt kasulik ka minu eesmärkide saavutamiseks (järelkult peab valiku sooritaja teiste kaasatõmbamiseks neid teisi veenma, et seda valikut maksab ka teistel mõistlikult *kaasa valida*). Teiseks soovin ma, et valik lääne kasuks viiks haakumisele, põkkumisele, mitte ainult võõra tuletorni vaimustatud vaatlemisele.

Kui piirdumine retseptiivsusega tähendab halvemal juhul kultuuri enesetappu, paremal aga vabatahtlikku kolooniaals hakkamist, siis endassesulgumine tähendab hakata vabatahtlikult vangiks enda ehitatud vanglas. Minu poolt viidatud tee²⁹ on tülilikam, kuid jätab Eestile tuleviku sulgemata.

Aprill-mai 1992,

esialgne variant juulis 1990.

KIRJANDUS. MÄRKUSED

- ¹ Olen Richard Rorty kuulnud avalikus ettekandes väitmas, et kaljusid ei ole (sest kaljud on ainult meie teksti-interpretatsioon). Näide kaljude pähekukkumisest pärineb jutuajamisest D.H. Melloriga 1992. aastal.
- ² M. Mandelbaum. The History of Philosophy: Some Methodological Issues // M. Mandelbaum. Philosophy, History, and the Sciences. Baltimore-London, 1984. P. 128; W. Stegmüller. Hauptströmungen der Gegenwartsphilosophie. Bd. I, 7. Auflage. Stuttgart, 1989, S. XXVI.
- ³ M. Mandelbaum. The History of Philosophy. P. 122; W. Stegmüller. Hauptströmungen... S. XLI-XLIII.
- ⁴ M. Mandelbaum. The History of Philosophy. P. 128.
- ⁵ M. Mandelbaum. The History of Philosophy. P. 129.
- ⁶ See on väike lihtsus. Oli veel dotsendikoht ning filosoofia ajalugu sai koha teoloogia raamides; filosoofia ajalugu ei tarvitse muudugi olla leivateenimisvahendiks filosoofile, vaid ajaloolase tegevusvaldkonnaks.
- ⁷ Platoni järgi olid mittekreeklased (järelikult ka talle tundmata eestlased) loomult orjad. Kas platonismi pooldamine on tõesti eestlaste orjastamise propaganda ülevaatajakoha kandidaatide'suust? Küsimus on analoogiline K.R. Popperi esitatuga, vrd. K.R. Popper. The Open Society and Its Enemies. Vol. I. The Spell of Plato. London, 1966.
- ⁸ Pikemalt vt.: L.G. Janik. Lorenzo Valla: The Primacy of Rhetoric and the De-Moralization of History // History and Theory. 1972. Vol. 12, N 4.
- ⁹ Ajaloo kirjutamisel on heaks tavaks nimetada asutusi ja kasutada muidki nimetusi nii, nagu neid kasutati käsitlusajal. Järgin seda ka siin.
- ¹⁰ Ma ei kasuta mõistet *kultuuriosa*, sest osa võib olla iseseisvaks tükiks millestki. Tegemist on vene kultuuriga, aga tegemist on ka huvitava lõimega selles kultuurivaibas. Eestlase jaoks ei olnud eriti alguses näha mingit vahet ja teatavas mõttes see vahe punduski. Poliitilises mõttes hakkasid hiljem mõned vene kultuuri kuuluvad filosoofid seda vahet rõhutama ja ületähtsustama. Aga kogu venekeelse juudi rahva panuse mõistestamine vene kultuuri on veel tulevaste uurimuste ülesanne. Igal juhul keeldun siin nägemast kaht täiesti erinevat kultuuri.

- 11 Lause on pärit teosest: J. Rebane. Tunnetusteooria põhiprobleemid. Tallinn, 1986. Lk. 249. Jaan Rebasele on muidugi töid, milles ta kirjutab filosoofina.
- 12 Tõsiselt saab võtta talutavalt põhjendatud kontseptsioone, ka siis, kui neist tuleb loobuda. Erinevalt absoluutsest ümberlukkamisest on absoluutne põhjendus sageli kättesaamatu isegi üksikküsimustes.
- 13 A. Rosenberg. Der Mythos des 20. Jahrhunderts. Eine Wertung der seelisch-geistigen Gestaltenkämpfe unserer Zeit. München, 1942.
- 14 Marxi, Hegeli, Husserli ja Heideggeri mõtlemismalli kuulsat seostust leiab lugeja muidugi teoses: K.R. Popper. The Open Society and Its Enemies. Vol. II: The High Tide of Prophecy: Hegel, Marx, and the Aftermath. London, 1966.
- 15 Vt. põhjalikumalt: E. Loone. Sissejuhatus materialistlikusse ühiskonnafilosoofiasse. Tallinn, 1989. Lk. 57–59.
- 16 J. Rebane. E. Loonele, 30.09.1978.
- 17 S. Kiin, R. Ruutsoo, A. Tarand. 40 kirja lugu. Tallinn: Olion, 1990. Lk. 115.
- 18 Nende ridade autori kohta tuli 1970. aastate alguses TRÜ EKP komiteesse kaebus selle kohta, et ta julges avalikus loengus liigitada NSVL töölist rahvustunnuse alusel ja esitada sellekohast ametlikku statistikat. Õnneks asi summutati.
- 19 Oluliseks filosoofiapolitseinikuks Eestis nõukogude võimu viimastel aastakümnetel oli Jaan Rebane, vt.: R. Ruutsoo. Eesti filosoofia bürokraatia ja kultuuri vahel // Looming. 1991. Nr. 12. Siinkirjutaja ei ole nõus kõigi viidatud artiklis Rein Ruutsoo poolt esitatud tähenduste tähtsuste pingeridadega ja näeb filosoofiat mõnevõrra teisiti, samuti peab seda artiklit R. Ruutsoo jaoks ebataavaliselt faktivaeseks, kuid R. Ruutsoo põhiteesid vastavad sellele, mida käesolevate ridade autor oma mälestuste alusel peab kinnitatuks. Minu kirjutist ei tohi aga näha poleemikana R. Ruutsooga. Loomulikult tuleb arvestada, et Jaan Rebane oli ka filosoof ja on esitanud mõned üsna originaalsed ideed, neid kahjuks edasi arendamata. Ta avaldatud töödes on uusi mõtteid kindlasti rohkem kui filosoofilisel vastaspoolusel asuva Tõnu Luige avaldatud töödes. J. Rebase hilisemates teostes kippusid huvitavad lubadused ja programmid prevaleerima saavutuste üle ning jäid arutlemata raskused, millele J. Rebase töödega seoses viitasid teised autorid. Teistsuguse hariduse ja sotsiaalse keskkonna puhul oleks J. Rebasest ehk kujunenud väljaspool Eestitki arvestatav loogiline empirik või analüütiline filosoof. Nüüd võib selleks juba liiga hilja olla. Jaan Rebane pole filosoofina sama, mis Otto Štein! 1960. aastatel mõjus Jaan Rebane õppejõuna kindlasti värskendavalt nõukoguliku vesise ebamäärasuse taustal. Tema kirjutistele on minu arvates kõige iseloomulikum ingliskeelse filosoofia tüübi tulemuste esitamine nõukogude-venelikul viisil, mistõttu (lisaks isiksuseomadused) ta töönaoliselt ei realiseerinud suuremat osa oma vaimsest potentsiaalst. Kas mõni teine filosoofiapolitseinik tegelikult arvesse tulnud kandidaatide seast olnuks meie filosoofiale kahjulikum või kasulikum, seda on nüüd raske kindlaks teha. R. Ruutsoo artiklis on tähelepanuväärne, et peale isikute väärtustamise demonstreerib ta süsteemi, mis teatavad positsioonid tekitab ja säilitas.

- 20 E. Loone. Op. cit. Lk. 27–32.
- 21 M. Makarov. Materialistliku dialektika kategooriad. Tallinn, 1963; 2. tr. Tallinn, 1973.
- 22 Asjatundlikkuse taset kitsal erialal polnud filosoofid sageli võimelised säilitama väljaspool seda tehtud uurimustes. Näiteks huvitas nõukogude filosoofe traditsiooniline keha-vaimu metafüüsika, tekkis mitu oluliselt erinevat kontseptsooni (Pjenkov, Dubrovski jt.), mis haakusid mitmesuguste lääne filosoofiatega. Kohati peeti üsna teravat poleemikat. Eesti tuntud Husserli- ja Heideggeri-uurija ning võimekas tundmusfilosoof Ülo Matjus kirjutas nendel teemadel lühiuurimuse, milles püüdis kindlaks teha, milline vaidlusalustest seisukohtadest on marksistlikult õige ja kuidas selle autor saaks täiendavalt argumenteerida oma kontseptiooni (Ю. Матюс. Три концепции идеального. Размышления по поводу монографии Д. Дубровского // Tartu Riikliku Ülikooli toimetised. 1987. Vihik 786. Lk. 3–23.) Ei ole mingit kahtlust, et Ülo Matjusele omase tähelepanelikkusega õnnestus tal äärmiselt selgelt kirjeldada uuritavate autorite (Dubrovski, Pjenkov) teooriate väitelisi erinevusi. Samal ajal pündusid artiklis märgid oluliste (filosoofia arengut viimase poolsajandi jooksul mõjutamise mõttes) välisautorite tundmisest, rääkimata viidetest (kõik viited on vene autoritele, v.a. Marx ja Engels). Pole marksiste, nagu L. Althusser või G. Lukacz (või Roy Bhaskar, kes peab dialektilist materialismi võimalikuks). G.A. Coheni poolt 1978 esitatud Marxi-käsitluse ranguse kõrgem tase oli Ü. Matjusel hoomamata samuti kui uuritavatel filosoofidel. J. Elsteri 1985. aasta käsitlus K. Marxi materialismist võis Ü. Matjusel artikli valmimise ajal muidugi olla tundmatu, kuid D.-H. Rubeni ja G.A. Coheni tööd ilmusid 1979 ja 1978. Minnes metafüüsika kesksetele aladele, ei leia me vaadeldavas artiklis jälgegi *katagooriavea* mõiste tundmisest (ma süiski viitan: G. Ryle. The Concept of Mind. London, 1949) ja me ei saa teada, kas Ülo Matjuse uuritavad autorid suutsid seda ammu elementaarseks muutunud ideed oma arutluskäikudes hõlmata (kui mitte, siis olid nad olude sunnil harimatud, pakuvad kultuuriajaloolist, aga mitte filosoofilist huvi). On selge, et võimetest ja mõistusest üksi ei piisa tänapäeva tasemel filosoofia (ja filosoofia ajaloo) tegemiseks, kui pünduvad küllaldased tingimused. Meil neid ei olnud. Häda tabas kõiki.
- 22 Nõukogude võimu aegadel kirjutatu alusel on mõnikord raske otsustada autori tegelike kiindumuste üle, sest "politsei" võis ka tsiteeritud tööde statistika alusel teha süüdistavaid järeldusi.
- 23 Vrd.: H.-P. Jaeck. Genesis und Notwendigkeit. Studien zur Marx-schen Methodik der Historischen Erklärung (1845/46 bis 1859). Berlin, 1988. S. 212. Kui SDV ja NSVL vahel valitses veel "sõprus", hoidus H.-P. Jaeck süüdistustest täpselt sama autori ja teose aadressil: H.-P. Jaeck. E.N. Loone. Sowremennaja filosofija istorii. (Die Geschichtsphilosophie der Gegenwart) // Zeitschrift für Geschichtswissenschaft. 1981. N 12. S. 1179.
- 24 Vrd. nt.: Ü. Matjus. Küsitavaks kunst // Looming. 1980. Nr. 1.
- 25 Esitatud argumentatsioon pärineb mitmelt autorilt: R.G. Collingwood. The Idea of History. Oxford, 1946; M. Mandelbaum. The History of

Philosophy; E. Loone. Soviet Marxism and Analytical Philosophies of History. London, New York, 1992.

- 26 Autori tasemete kontseptsiooni vt.: E. Loone. Soviet Marxism ... Pp. 65-78.
- 27 Tunnen nimetatud käsitlust isiklike vestluste ja ühisseminaride kaudu, viidata saan ainult lühivihjetele: G. Sörbom. Mimesis and Art: Studies in the Origin and Early Development of an Aesthetic Vocabulary. Uppsala: Bonniers, 1966. S. 208-209; G. Sörbom. Imitations, Images and Similarity: Some Views from Antiquity // Aesthetic Distinction. Ed. T. Anderberg, T. Nilstun, I. Persson. Lund, 1988. S. 112.
- 28 Võrdlus on pärit Rein Taageperalt, kes ise muidugi on kogu aeg ohus osutada Libeeria loojaks. Mustanahalised suguvõsad jätkavad Libeerias süüani kaklusi, clades ikka väljaspool ameeriklaste tsivilisatsiooni. Kaklus on vaid surmatoovam, sest toimub ameeriklaste toodetud vahenditega. Tegelikult võtab juurdeõppimine võib-olla tunduvalt vähem aega kui maaviljeluse alustamine tühjal kohal. Need, kes teadsid oma kitsal erialal toimuvat, suudavad enamikus kiiresti laiendada haritust ja lisada vajalikke oskusi, oleks vaid tingimusi ja motivatsioonitugeid. Filosoofil peab ikka ka elukogemust olema (ma arvan, et ameeriklastel on seda mõnikord vähem kui meil). Ja loomulikult ei pürdu tegelik maailm Eesti ümbruses Põhja-Ameerikaga. Euroopa eksisteerib ikka veel ja kaugustes on USA ning Canada kõrval näiteks Ladina-Ameerika ning Ida-Aasia.
- 29 Kolmanda tee otsingute vastu on palju kirjutatud, sest mitte kõik erinevused pole tingimata ühendatavad üheks süsteemiks, mis eelmiste kõiki puudusi kõrvaldades säilitaks nende kõik meeldivad omadused. Antud juhul on süüsi tegemist teistsuguse metafüüsikaga.